

Müasir poeziya dilində dialekt leksikası
(Söhrab Tahirin şeirləri əsasında)

Mehriban Orucova

Gəncə Dövlət Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: mehribanorucova80@gmail.com

Annotasiya. Məqalə müasir şeir dilində lüğətin stilistik xarakteristikasının bəzi aspektlərinin tədqiqinə həsr olunub. Qeyd edilir ki, şeir dilində üslubilik ayrıca götürülmüş leksik (və ya fonetik) vahiddə deyil, birbaşa mətn daxilində təzahür edir. Bu isə istənilən şeir (yaxud nəsr) mətnini bədii cəhətdən gücləndirir.

Bu baxımdan yanaşdıqda, məqalənin məqsədi müasir şeir dilində lüğətin rolunun əhəmiyyətli olduğunu üzə çıxarmaqdır.

Tədqiqat zamanı bədii ifadə və müqayisəli təhlil metodlarından geniş istifadə olunduğuna görə, məqalənin elmi yeniliyi rus şairləri tərəfindən yazılan şeirlərin müasir dilinin təhlili kontekstində leksik stilistikanın xarakterizə edilməsidir.

Məqalədə qeyd olunur ki, şeir mətnlərində məcazi mənalı sözlər üstünlük təşkil etsə də, onlar həqiqi mənada işlənmir. Sözlərin məcazlaşması mexanizmi müxtəlif mətnlərdə eyni olmaya bilər. Çünki qarşılaşdırılan obyektlərdən birincisinə məxsus əlamət ikincinin üzərinə köçürüldüyünə görə, ona məxsus anlayış daha da dolğunlaşır və zənginləşir. Bəzən də müqayisə vasitəsi kimi işlənməmiş söz buraxılır və nominativ mənadan məcazi mənaya doğru keçid baş verir.

Bədii dildə köhnəlmiş sözlərdən adətən, köhnə həyat və məişəti təsvir etmək məqsədilə istifadə olunur. Belə sözlərin arxaik mənası heç bir dəyişikliyə uğramır.

Açar sözlər: məcazi mənalı sözlər, leksik vahid, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, dialekt leksikası

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 01.02.2021; qəbul edilib – 10.02.2021

Dialectal lexica in language of modern poetry
(Based on Sohrab Tahir's poems)

Mehriban Orujova

Ganja State University. Azerbaijan.
E-mail: mehribanorucova80@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the study of some aspects of the stylistic characteristics of vocabulary in the modern language of poetry. It is noted that in the language of the poem, stylistics is manifested directly in the text, and not in the lexical (or phonetic) unit. Thus, this makes any poetic (or prosaic) text significant and influential from an artistic point of view.

In this regard, the purpose of this article is to reveal the significant role of vocabulary in the modern language of poetry.

In the study have widely been used methods of artistic description and comparative analysis.

The scientific novelty of the article here is the characterization of lexical stylistics in the context of the analysis of the modern language of poetry by Russian poets.

It is noted that in poetic texts words with figurative meanings have certain superiority. They are not always used in their true meaning. The mechanism for converting a word into its metaphorical meaning can be different in different texts and authors. In comparable objects, the omen that belongs to the first object is transferred to the second object, and its concept becomes more enriched

and meaningful. Sometimes the word used as a means of comparison is omitted, and there is a shift from nominative to figurative meaning. In artistic language, an obsolete word is usually used to describe old life and everyday life.

Keywords: metaphorical meaning words, lexical unit, archaic words, neologisms, dialectical lexica

Article history: received – 01.02.2021; accepted – 10.02.2021

Giriş / Introduction

Şeir dilində üslubilik ayrıca götürülmüş leksik (və ya fonetik) vahiddə deyil, birbaşa mətn daxilində təzahür edir. Bu isə istənilən şeir (yaxud nəsr) mətnini bədii cəhətdən gücləndirir.

Şeir mətnində də məcazi mənəli sözlər üstünlük təşkil etsə də, onlar həqiqi mənada işlənmir. Sözü məcəziləşməsi mexanizmi müxtəlif mətnlərdə, müəlliflərdə eyni olmaya bilər. Qarşılaşdırılan obyektlərdən birincisinə məxsus əlamət ikincinin üzərinə köçürülür, ona məxsus anlayış daha da dolğunlaşır və zənginləşir. Bəzən də müqayisə vasitəsi kimi işlənmiş söz buraxılır və nominativ mənadan məcazi mənaya doğru keçid baş verir.

Bədii dildə köhnəlmiş sözlərdən adətən, köhnə həyat və məişəti təsvir etmək məqsədilə istifadə olunur. Belə sözlərin arxaik mənası heç bir dəyişikliyə uğramır. Əsasən nominativ mənada işlənən tarixizmlər bəzən məcazi mənada ifadə edir. Məhdud işlənmə dairəsinə malik məhəlli sözləri təşkil edən dialekt leksikası şeir dilində təmsil olunur. Onlar obrazların nitqini fərdiləşdirir. Dialekt sözləri şeir mətnlərində müxtəlif çalarlar yaradır. Bu çalarlar mənəni dolğun edir, ekspressivliyi artırır. Bəzən dialekt üçün səciyyəvi olan morfoloji quruluş faktı üslubilik göstəricisi olur. Ədəbi dil üçün səciyyəvi olmayan həmin quruluş leksik vahidi əlavə mənə çaları ilə zənginləşdirir.

Əsas hissə / Main Part

1. Leksik vahidlərin üslubi funksionallığı

Leksik vahidlərdə üslubi keyfiyyət, bir qayda olaraq, mənə faktorunu əhatə edir. Şeir və nəsr dilindəki cümlələrdə (misralarda) üslubi münasibətlər sintaqmatik sıranın üzvləri arasında meydana çıxır. Üslubiliyin ayrıca götürülmüş leksik (və ya fonetik) vahiddə deyil, mətnin parametrləri daxilində təzahürü səbəbsiz deyil. Mətni təşkil edən bütün sözlər üslubi yükə (və ya çalara) malik olmadığından müvafiq sözün üslubi funksionallığı həmin kontekstdə güclü şəkildə nəzərə çarpır və mətnin bədii müqəddəratına təsirsiz qalmır. Ona görə də Y.M.Skrebnev yazır ki, üslubi yükə malik söz neytral əhatədə daha güclü ifadə planına, üslubi dominantlığa malik olur [11, s.137]. Məsələn, bir bəndlik şeirdə neytral sözlərin əhatəsində bir antonim, yaxud çoxmənalı sözün işlənməsi onu bədii cəhətdən güclü və təsirli edə bilər. Qara tüstü ağ buludu yallayır (qara-ağ); Hamı məndə görür, məndə axtarır, Böyük azadlığın

kiçik məhvini (böyük-kiçik); Qoşa qollarımın üstündə yatır, Xoşbəxt taleyimlə bədbəxt taleyim (xoşbəxt-bədbəxt). Bəzən olur ki, sintaqmatik sırada sözlərin adi leksik-qrammatik əlaqələnməsi (və ya yanaşı işlənmə) üslubi münasibətləri meydana çıxarır. İ.Məmmədov yazır ki, poetik dildə sözlərin məcazlaşma (yeni mənə daşıma) imkanının reallaşmasının bir yolu kimi semantik cəhətdən çox uzaq sözlərin adi danışıqda rast gəlinməyən sintaqmatik əlaqələnməsidir. Belə qeyri-adi, poetik üsluba xas olan əlaqələnmələr bir tərəfdən bədii düşüncənin məhsuludursa, başqa tərəfdən dil sistemində bu və ya digər sözün malik olduğu potensial sementin xidmətidir: Dərdə ki, əyilmirəm, Dağ çəkirməm dərdə mən; Bir ulu görüşə bel bağlamışdım, Bir də ayıldım ki, vaxt vaxtdan keçib. Söhrab Tahirin şeir dilində də belə nümunələrə rast gəlmək olur. Üzü qara olsun əliboş yoxun (əliboş yox); Məndə dara çəkib fəryad özünü;

İnsafsız insafın lüt qoyub məni; Sizi taleyimə hərə bilmirəm.

Tədqiqatlarda dilin üslubca leksikası neytral leksika və üslubi leksika kimi təsnif edilir. Y.M.Skrebnev ikinci bir bölgü də təqdim edir. O yazır ki, üslubi leksikanı neytral leksika ilə qarşılaşdırdıqda iki tip fərqlənməyə təsadüf edirik. Üslubi leksika neytral leksikadan estetik cəhətdən az əhəmiyyətli və çox əhəmiyyətli ola bilər. Onlar neytral olanla müqayisədə müsbət konnotasiyalı və mənfi konnotasiyalı sözlərdir [11, s.99, 100]. Y.M.Skrebnevin irəli sürdüyü üç ölçülü sistemdə üslubi leksika neytral sözlərdən yuxarıda və aşağıda yerləşir. Məsələn, poetizmlər müsbət konnotasiyalı (yaxud neytral leksikadan yuxarı səviyyəyə aid və ya super neytral), danışq sözləri, vulqarizmlər isə mənfi konnotasiyalı (yaxud neytral leksikadan aşağı səviyyəyə aid və ya subneytral) sözlər hesab olunur [11, s.104]. D.E.Rozental neytral sözlərin istənilən üslubda istifadə edilə biləcəyini mümkün sayır və sözlərin çoxunun üslubi neytrallıqla xarakterizə olunduğunu qeyd edir [10, s.63]. Rus dilində leksikanın üslubi resursları çoxmənalı sözlər və sinonimləri emosional və ekspresiv leksikanı, həmçinin üslubi məqsədlə işlənən digər sözləri (dialektizmlər, arqotizm, varvarizm, arxaizm, neologizm və s.) əhatə edir.

Üslubi məna komponentləri iki qrupa ayrılır:

a) emosional-qiyətləndirici komponent adresatın emosional vəziyyətini, yaxud predmetə və ya nitqin adresatına münasibətini, qiymətləndirməni ifadə edir;

b) sosial-üslubi komponent üslubi səviyyəni, nitq janrlarına mənsubluğu, arxaikləşmə və yeniləşmə çalarlarını, sözün sosial, yaxud coğrafi xarakteristikasını və s. çalarları nəzərdə tutur [13, s.72, 73].

2. Məcəzi mənalı sözlər

Söhrab Tahir şeirlərinin dilində yuxarıda qeyd edilən leksik-semantik söz qruplarının, məhdud istifadə dairəsinə malik sözlərin, mənsəcə söz qruplarının hər biri müxtəlif üslubi fiqurlar, frazeologizmlər və digər leksik vahidlərin üslubi işlənmə məqamlarına təsadüf edilir. Dilçilər qeyd edirlər ki, gerçəkliyə münasibətinə görə leksik mənalılar iki cür – həqiqi və məcazi olur [13, s.71, 72]. D. Rozentalə görə, mə-

cazi mənanın əsasında qarşı-qarşıya qoyulan iki anlayış dayanır [10, s.355]. Məcəzi mənalılığın təzahürü qarşılaşdırılan predmetlərin (geniş mənada) birinə aid əlamətin digərinə keçməsi ilə müşayiət olunur. Mələyir gözümdə quzu yuxular [8, s.172]. Misradakı I növ təyini söz birləşməsi (quzu yuxular) həm orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir (bir tərəf bu kontekstdə yenidir; onu adətən şirin sözü əvəz edir), həm də tərkib hissələrindən biri həqiqi mənada işlənmir. Burada qarşılaşdırılan obyektlərdən birincisinə məxsus əlamət ikincinin üzərinə köçürülür, ona məxsus anlayışı daha da dolğunlaşdırır və zənginləşdirir. Lakin müəllif dilimizdə aktual olmayan tamam başqa əlaməti müqayisə obyektini kimi seçir. Danışq dilində quzu sözü adətən, sakitliyin, səssizliyin simvolu kimi sabitləşsə də, birləşmədə əksinə, mələmək feilinin məna tutumu altında “səs salmaq, qışqırmaq” anlayışı qabardılır. İ.Arnold məcazi məna haqqında yazır ki, məna o zaman məcazi və ya obrazlı adlandırılır ki, o, predmeti təkə adlandırmır, həm də başqa bir predmetlə oxşarlıq və ya əlaqə vasitəsilə xarakterizə edir. Kontekstual məna bu zaman məcaziliyin əsaslandığı əlaməti ifadə edən həqiqi məna ilə qarşı-qarşıya qoyulur [9, s.91]. Deməli, məcazi mənalı sözlərdə iki cəhət mühüm əhəmiyyət kəsb edir: oxşarlıq və ya əlaqənin yaradıldığı obyekt və məcaziliyin əsaslandığı əlamət. Bu xüsusiyyətlər müxtəlif sözlərdə (birləşmələrdə) müxtəlif şəkildə təzahür etsə də, obyekt (predmet) – əlamət izahı əksər halda özünü doğruldur. Həni dəli ilham, yallayım, çarpım [8, s.231]. Burada at oxşadılan obyektdirsə, məcaziliyin əsaslandığı əlaməti dəli sözü ifadə edir. Atın adı çəkilməsə də, misradakı yallamaq, çapmaq sözlərinə, habelə, dəli sözünün semantik yükünə əsasən oxşadılan obyektini asanlıqla təyin etmək olur. Soyuq baxışlardan qar yağın zaman [8, s.202] (qar, yaxud buz-oxşadılan obyekt, göynəyən-məcəziliyin əlamətidir). Bir şirin söz ilə isinir adam [8, s.202] (şəkər-oxşadılan obyekt, şirin-məcəziliyin əlamətidir). Dilimin ucunda göynəyən sözüm [8, s.198] (yara – oxşadılan obyekt, göynəyən – məcaziliyin əlamətidir). Bütün hallarda məcazi mənalılar əlamət bildirən sözlərdə cəmləşir: şirin söz (şirin), soyuq baxış (soyuq), göynəyən söz (göynəyən), dəli ilham (dəli). S. Tahirin şeirlərində

ki məcazi mənalı sözlərdə predmeti ifadə edən söz iştirak etmir, ancaq məcaziliyin əsaslandığı əlamət olur. Öz baxtına, sevgisinə soyuq qız [8, s.188] (iştirak etməyən predmet-buzdur). İsti pıçılıtda tapıram səni [8, s.188] (iştirak etməyən predmet nəfəs, hava kütləsidir). Sən tumarlayırsan ilıq kölgəmi [8, s.188] (iştirak etməyən predmet hava kütləsidir). Bəzən də əlamət yox, predmeti ifadə edən söz iştirak edir. Dili şipşirindir, sözləri ağı [8, s.200] (burada iştirak etməyən əlamət acı sifətidir, “zəhər” mənasında ağı isə predmeti ifadə edən sözdür).

İ.Sternin məsələyə münasibəti bir qədər fərqlidir. O yazır ki, məzmunca predmetə doğru oriyentasiya olunan emosional, qiymətləndirici semantik komponentlərlə müqayisədə və onlardan fərqli olaraq, funksional-üslubi komponent predmeti xarakterizə etmir [12, s.58].

Y.M. Skrebnev yazır ki, paradigmatik semaologiyanın obyektini sadəcə dil vahidlərinin mənası yox, mənanın okkazional şəraitdə dil daşıyıcıları tərəfindən üzə çıxarılan üslubi funksiyasıdır [11, s.116]. Bu zaman sözə məxsus semantik funksionallıq adı məna münasibətlərindən kənara çıxır. Müxtəlif şəkillərdə təzahür edən kənaraçıxmaların geniş yayılmış forması məna dəyişməsi, yaxud nominativ mənadən uzaqlaşmadır. Y.M. Skrebnev həqiqi mənadən bu cür qeyri-nominativ, yaxud məcazi mənaya keçidi adköçürmə adlandıraraq yazır: “...predmetlərin ənənəvi adları ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq, nitq daşıyıcıları tərəfindən subyektiv mahiyyətli ikinci dərəcəli əlamətlərə görə digər predmetlərə köçürülə bilər”. O, bunu məcazi məna adlandırır. Sonra qeyd edir: “İstənilən məcazi məna predmetin ümumi qəbul edilmiş mənasından fərqli olaraq, iki semantik planın bir vahid formada birləşməsini əks etdirir” [11, s.116, 117]

3. Köhnəlmiş sözlər

Y.Skrebnevın bölgüsünə [11, s.106] görə, paradigmatik leksikologiyaya aid edilən üslubi dil faktları içərisində arxaik sözlər müəyyən yer tutur. Tədqiqatçılara görə, belə sözlərin üslubi mənasında emosional-ekspressiv komponent daha aydın ifadə olunur [13, s.108]. Bədii dildə köhnəlmiş sözlərdən adətən, köhnə həyat və məişəti təsvir etmək məqsədilə istifadə olunur. Bu zaman sözlərin arxaik mənası heç bir dəyi-

şikliyə uğramadan olduğu kimi qalır. Bu, daha çox epik əsərlərdə müşahidə olursa da, lirik əsərlər üçün fərqli işlənmə tərzində səciyyəvidir.

S.Tahirin şeirlərində tarixizmlər və arxaizmlər üslubi semantik yükünə görə bəzən bir-birindən fərqlənir. Arxaizmlər bir qayda olaraq həqiqi mənadə işlənir. Nominativ mənadən uzaqlaşma, məcaziləşmə halları müşahidə olunmur. Həm nominativ, həm də kommunikativ vahid kimi (sonuncu mətn hüdudları ilə bağlıdır) eyni funksionallığı nümayiş etdirir. Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunur ki, sözlər bütünlükdə, yaxud onların ayrı-ayrı semləri və ya ancaq fonetik tərkib köhnələ, arxaikləşə bilər. Bununla əlaqədar leksikologiyada leksik, leksik-semantik, leksik-sözyaradıcı, leksik-morfoloji arxaizmlər fərqləndirilir [13, s.108]. S.Tahir şeirlərindəki arxaizmlər iki növdə təmsil olunur: leksik və semantik arxaizmlər. Buradakı leksik arxaizmlərə ədəbi dildə, ümumiyyətlə təsadüf edilmir. Məsələn, qayım “möhkəm” mənasını bildirir. Dolanıb əlimə, belimə qayım, Kəhər ləpələrin köpüklü yalı [8, s.70]. Klassik ədəbiyyatda işlənən Şərq dillərinə məxsus alınma leksik arxaizm işlənir. On yaşlı uşağa hirsəndim bica, Onun əlli illik dərdi partladı [8, s.69] (bica). Semantik arxaizmlər müşahidə olunur: Ər “igid, qəhrəman” mənasında – Hər dəfə əlli min ər verdi xalqım, Azadlıq sözünün qanbahasına; Qızıl “qırmızı” mənasında – Yuyunur ümidim qızıl səhərin, Ala gözlərinin yağışlarında [8, s.36].

Vəzifə, məişət əşyaları, geyim, ölçü vahidlərinin adları tarixizmlərin əsas hissəsini təşkil edir. Katda – Borcunu istədi bu günü katda; çar – Çar əsgər apardı səni ki, bəlkə, Alsın qarşısını əsgərliyinin; patava – Qıçımda qar qışın buz patavası; qulac – Beş qulac sabunlu kəndir görmüşəm; arşın – Arşın ilə ölçülməyib yaxşılıq; qurşaq, çalma – Onu bağlayıram qurşaq yerinə, Başıma qoyuram bir çalma kimi; yaşmaq – Yaşıl yaşmaq tutub salxım üzünə, Bir sapdan asıbdır yüz-yüz muncuğu [8, s.62, 68, 100, 135, 213]. Adətən epik əsərlərdə köhnəlmiş sözlərə məxsus işlənmə məqamları üslubi çalarlar yaradır. D.Rozental onların bəzilərini qeyd edir: personajların nitqini səciyyələndirir, təntənə çaları əmələ gətirir, ironiya yaradır [10, s.75, 76] və s. Şeir dilində atalar sözü qəlibində frazeolo-

gizm yaratmaq üçün tarixizmdən istifadə olunur. Arşın ilə ölçülməyir yaxşılıq (arşın).

4. Neologizmlər

Dilçilik ədəbiyyatında belə fikir var ki, bədii əsərlərdə özünü göstərən neologizmlər digər sahələrdə işlənən yeni sözlərdən fərqlidir. D.Rozental qeyd edir ki, əgər elmi, istehsalat-texniki, rəsmi-əməli üslublarda istifadə dairəsinə daxil olan neologizmlər əsasən nominativ funksiya yerinə yetirirsə, bədii əsərlərdə onlardan istifadə üslubi məqsədlərlə bağlı olar [10, s.77]. Bu fikir ümumdil və fərdi üslubi neologizmlərin fərqi əks etdirir. Burada bir məqam, xüsusilə, maraqlıdır. Hər iki növdən olan neologizmlər eyni sözyaradıcı vasitələrlə, demək olar ki, eyni üsullarla yaranır. Lakin işlənmə yeri (mətn) onları başqa-başqa funksional planda üzə çıxarır. Biri məna-ifadə planının adiliyi, digəri qeyri-ənənəvililiyi ilə diqqəti cəlb edir. Prof. T.Əfəndiyeva həmin məqam haqqında yazır: "... novator sənətkar fikrin orijinal – ekspressiv ifadəsi məqsədilə həmişə yeni sözlər, yeni vasitələr axtarır. Yazıçı dildə olan bütün sözdüzəldici vasitələrə arxalanıb yeni sözlər və ifadələr düzəldir. Doğrudur, yeni söz yaratmaq prosesində yazıçı dilin sözdüzəldici qanunlarından bəzən bir qədər kənara çıxır. Odur ki, onun yaratdığı söz yeni olur, qeyri-adiliyi, orijinallığı, poetik ifadəliliyi ilə oxucunun diqqətini cəlb edir" [3, s.216].

S.Tahir şeirlərində də qeyri-ənənəvi formata malik kifayət qədər orijinal söz və ifadələr işlənir: dibçək taleyim, ağız arşımı, qan yaddaşı, dünya baba və s. Bəzən belə neologizmlər dildə hazır şəkildə mövcud olan söz və söz birləşmələrinin modelində yaradılır. Kür süd yuxusuna gedib elə bil, Hərdən uşaq kimi dodağı qaçır [8, s.74]. Dilimizdə qış yuxusu ifadəsi var, ancaq onun qəlibində yaradılmış süd yuxusu birləşməsi Azərbaycan dili üçün qeyri-ənənəvi, şeir dili üçün yeni və orijinaldır. Yaxud müəllif tərifləri müvafiq şəkildə növlərə ayırır və yaratdığı yeni birləşmələr onları (əslində tərif ünvanı olan insanları) konkret və yığcam formada səciyyələndirir. Tərifin qəribə hörməti vardır, Tərifin neçə cür sifəti vardır, Vardır başqasını pisləyən tərif, Bir söyüş tərif var, bir ögey tərif [8, s.85]. Burada söyüş tərif tamamilə mənfi planda səciyyələnmənə insana ünvanlanmış tərifdir, ögey tərif isə

adətən, layiq olmayan insana yönəlir. Müəllif hətta onların sayını artırır: borc tərif, giley tərif və s. Yeni birləşmənin işlədilməsi dəqiq təsvir yaratmaq məqsədi güdür. Arzudan tikilmiş mənzilimizi, şübhə qurumları bürümüş artıq [8, s.89]. Burada şübhə sözü ilə yanaşı işlənən hər hansı leksik vahid yox, qeyri-ənənəvi olsa da, məzmunu dəqiqliklə ifadə edən sözdən istifadə olunur. İfadənin arxasında mükəmməl bir bənzətmə dayanır; şübhə arzuları qurum kimi hər tərəfdən əhatəyə alır.

T.Əfəndiyeva neologizmlərin əmələgəlmə yollarından bəhs edərək yazır: "Fərdi üslubi neologizmlərin düzəlməsində dilin bütün vasitələri iştirak edir: morfoloji, sintaktik, semantik" [3, s.216]. Rus dilçiləri isə neologizmlərin morfoloji – semantik üsullarla və alınmaların vasitəsilə yarandığını qeyd edirlər [13, s.109]. Qeyri-ənənəvi morfoloji quruluşa malik sözlər də S.Tahir şeirlərində istənilən qədərdir və əksəriyyətinin mətnə iştirakı forma və məzmun planına görə müxtəlif üslubi məqsədlər daşıyır; ya məna çalarları ifadə edir, ya da digər sözlərlə kök, ya şəkilçi morfem səs tərkibinə görə həmahəngləşir. Məsələn: tamahcıl, çaylananda, dənizləşdi, mənləşim, şənləşim, ovuclayaram, nazladım, şəkilləşərsən, şişələnirəm, dünyaşünaş, güllənər, dəliləşib, həsrətim, qışlaşdı, altmışlaşan yaş, bulaqlaşdır (məni aqlat, bulaqlaşdır), dodaqlaşır (sevgilə, sevincim dodaqlaşır), şəkilləşmək (niyə şəkilləşib qalım intizar) və s.

S.Tahirin şeirlərində mürəkkəb neologizmlərin sayı bir qədər artıqdır və əsasən eyni sözün təkrarı yolu ilə düzəlir. T.Əfəndiyeva onları bu cür səciyyələndirir: Sözlərin bu yol ilə əmələgəlməsi xalq danışığı dilinə məxsusdur. Burada daha ekspressiv şəkildə ifadəsi üçün yazıçı eyni söz köklərini yeni bir formada birləşdirib işlədir. Bu cür ifadələrin əksəriyyəti bədii təyin funksiyasında çıxış edir [3, s.225]. Qızılgüllər gül-gül olar üzərində, Ərk gizlənər gecə qara gözündə, ...Təbrizim, ay Təbrizim [8, s.62]. Gül-gül olmaq-qızılgüllərin sayca çoxluğuna (məcazi mənada təbəssümə) işarə etmək üçün işlədilir. Alın qırışımın dərinliyində, Bu gün fikir-fikir olub itmişəm [7, s.24], (fikir-fikir olmaq-çox fikirləşmək, təsirlənib fikrə dalmaq); Axıb nəğmə-nəğmə gəldin baharla, Çaldın şırşır axan buz bulaqları (nəğmə-nəğmə); Düşmə

ümidini top-top atırdı [8, s.21, 95]. Ümidini top-top atmaq –məğlub vəziyyətdə olmaq, ümitsiz-ümitsiz vuruşmaq anlamına gəlir.

S.Tahirin şeirlərində semantik yolla yaranan üslubi neologizmlər müşahidə olunur. T.Əfəndiyeva yazır ki, semantik yolla üslubi neologizmlərin meydana çıxması sözün məcazlaşması və substantivləşməsi nəticəsində özünü göstərir. Sonra yazır: “Bundan başqa, bədii əsərdə üslubi məqsədlə əlaqədar sözlər ədəbi dilə məxsus olmayan, qeyri-adi bir şəkildə birləşə bilər, yeni obrazlı tərkiblər təşkil edə bilər. Həmin tərkiblər üslubi neologizm kimi meydana çıxır [3, s.226]. Bu tipli obrazlı tərkiblər S.Tahirin şeirlərində tez-tez müşahidə olunur. Güllür küçələrdə vitrin xanımlar (vitrin xanımlar, yəni bəzənmiş); Dağın da ağsaqqal qanunları var (ağsaqqal qanunları). Gedim dönüm qabağında “sağ ol”a; ölüm də ölmüş, doğrudur axı; Zamanın dəyirman daşı hərlənib; Zəncirlənmiş arzu gördüm; Arzu kəhərimi çaylarda yorma; Arzu göylərində qoşa ucalmaq; Vüsal yaylığına göz yaşsı düzmə; Cilovsuz gümanlar sinəmdə çapdı; Mən sənə pudralı arzularınla, Öz həyat yolunu dəyişə bilməm (pudralı arzular); Sizi taleyimə hörə bilmirəm; Kirpiyim sapına yol-düzürəm, Muncuq şəhərləri, təsbəh kəndləri; Məni çox üyütdün, dəyirman dilək; Bir kömək et, ana çayım, ata çayım; Arzu küçəsində, istək bağında, Sevgi nəğməsindən bir ev hörmüşəm; Həsərət limanına yan alır gəmi; Quzu ləpələri [8, s.69, 80, 101, 109, 129, 145, 160, 161, 177, 185, 190, 231, 244, 260, 261].

Okkazional neologizmlərə aid belə bir fikir səsləndirilir ki, həmin tipli vahidlərin yaradılmasında başlıca məqsəd dildəki alınmaların əvəz edilməsi prinsipindən ibarətdir [6, s.94]. Həqiqətə fərdi-üslubi neologizmlərin işlədilməsi bəzən alınma sözü əvəz etmək məqsədi daşıyır. Qoyuldum hərraca, satdısatdıya [7, s.26], (alınma hərrac yerinə satdısatdı).

Y.Skrebnev yazır ki, müasir dövrdə neologizmlərin əmələgəlmə mənbələrindən biri köhnəlmiş sözlərin dirildirməsidir [11, s.106]. Azərbaycan dili tarixinin müxtəlif mərhələlərində – istər XX əsrin 20-30-cu illərində, istərsə də XX əsrin sonunda və hətta müasir dövrdə arxaik sözlərdən müxtəlif üslublarda istifadə edilir. Köhnəlmiş sözlərin dirildilməsi yolu ilə

təşəkkül tapan neologizmlər S.Tahir yaradıcılığında da müşahidə edilir. Saatda 100 ağac gədən maşın da, Tək sağlam bir qıçın yerini verməz [8, s.21], (ağac sözü tarixən məsafə ölçü vahidini bildirir).

5. Dialekt leksikası

Məhdud işlənmə dairəsinə malik məhəlli sözləri təşkil edən dialekt leksikası şeir və nəsr dilində bu və ya digər dərəcədə təmsil olunur. Bədii əsərlərdə bu cür sözlər müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunsada, onların hamısını eyni keyfiyyət –üslubi funksionallıq xətti birləşdirir. Bu xətt dialekt sözlərinin bədii-üslubi keyfiyyətində iki şəkildə diqqəti cəlb edir. Onlar obrazların nitqini fərdiləşdirir və ədəbi dilə qarşı dayanacaq dil müəyyənliyi (xalq dilinin təzahür formalarından biri) olduğu üçün ümumişlək dil faktlarından seçilir. Belə seçilmələr hər iki bədii növ – lirik və epik əsərlər üçün əhəmiyyətli sayılsa da, şeir mətnlərdə tez-tez rast gəlinir. Göndərə bilmədim, yollar qolaydır (qolay – “pis”). Sinəm üstə çığ vuraram (çığ – “dəstə”). Səhər ulduzudur, sozarır şəhid (sozarmaq – “xəstələnmək, halsızlaşmaq”). Gizlənmə şübhəmin itiklərində (itik – “itmiş sey”). Artıqdır sıtqayıb ağlamaq, yetər (sıtqamaq – “taleyindən şikayətlənmək”). Tökülür ayaqlar altına ünyetməzlər, əlçatmazlar [8, s.35, 53, 159, 201, 205, 213], (ün – “səs”). Adətən mətn hüdudları istənilən (o cümlədən məhdud işlənmə dairəsinə malik) sözü struktur-forma cəhətdən və funksional – məzmun planda dəyişə bilər. Bəzən də mənə təyinatındakı yenilik dəyişmələrə səbəb olmadan onu sadəcə tamamlayır. Dialekt sözləri şeir mətnlərində müxtəlif çalarlar yaradır. Bu çalarlar mənəni dolğun edir, ekspressivliyi artırır. Yad pasportla qırıq-qırıq, Yaşamağı, möhləti, Qabağıma tulazlanan, Əski-para qiyməti, Çox görmüşdüm, Bir də gördüm burada [8, s.55]. Tulazlamaq (tolazlamaq) Azərbaycan dilinin şivələrində “tullamaq, atmaq” mənasını bildirir [1, s.501, 507]. Şeir mətnində isə “kobud, hörmətsiz şəkildə atmaq, vermək” anlamını ifadə edir. Düşməni gəlib sürü-sürü, Ətəyində ağnaşır [8, s.59]. Heyvana aid ağnaşmaq feilinin “toplaşmaq, bir yerə yığılmaq” mənası insan anlayışına köçürülür. Nəticədə düşməni ünvanlanan sürü sözü ağnaşmaq birləşməsinin ikinci tərəfi ənənəvi olmayan yeni planda konk-

retləşir. Nənəm öz kürkünü çıxartdı mağıl [8, s.68]. Nənə kənddə yaşadığından şeir boyu kəndə aid anlayışlar bir-biri ilə, o cümlədən, nənə obrazı ilə assosiasiya yaradır. Müəllif bu sıraya dialektizmi – mağıl sözünü də əlavə edir. Şivələrdə “yaxşı ki, heç olmazsa” mənalarında işlənir. Niyə yorğa gedir bu tez-tov atım [8, s.138]. Tez-tov sözü, adətən “tələsən” mənasını ifadə edir. Şivələrdə tezto formasının işləndiyi dialektoloji lüğətdə qeyd olunur və mətdə yorğa sözünün antonimi kimi işlədilir. Dialekt sözünün iştirakı müəllif nitqini əlavə çalarla da zənginləşdirir. Ata məxsus tez, sürətli yerləş müşahidə olunmadığı üçün sözün məna tutumunda yüngül istehza özünü göstərir. Bəzən eyni leksik vahid fonetik və leksik üslubi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Döyüşlərdə dağ havası, hənği var [8, s.98]. Burada dialektizm alliterasiya yaratmağa xidmət edir. Şivələrdə musiqi mənasını bildirən hənği sözü eyni samit başlanğıçlı sözlə yanaşı gələrək samit səsləşməsi yaradır.

Bəzən dialekt üçün səciyyəvi olan morfoloji quruluş faktı üslubilik göstəricisi olur. Ədəbi dil üçün səciyyəvi olmayan həmin quruluş leksik vahidi əlavə məna çaları ilə zənginləşdirir. Ümumiyyətlə, bir çox dillərdə (o cümlədən

Azərbaycan dilində) şəkilçi morfem qoşulduğu sözə məna çalarlığı qazandıra bilir. Müqayisə üçün deyək ki, ingilis dilində söz yaradıcılığının üslubi imkanlarından bəhs edən tədqiqatçılar qeyd edir ki, eyni bir şəkilçi -ish suffiksi sifətlərə əlavə olunduqda keyfiyyətin (yaxud əlamətin) artıqlığını (məsələn: big – biggish “böyük”) bildirir, isimlərə qoşulduqda isə (məsələn: book – bookish “kitab”, woman – womanish “qadın”) inkarlıq anlayışını ehtiva edən sifətlər əmələ gətirir [9, s.86]. -ça² şəkilçisi Azərbaycan dilində kiçiltmə mənalı isimlər əmələ gətirdiyi kimi (dəftərçə, meydança və s.), bəzi sözlərə qoşularaq ədəbi dildə işlənməyən yeni variantlar da yaradır. Sənin adın nədir, yazıq yetimçə [8, s.83]. Yetim sözünə -çə şəkilçisinin artırılması ilə düzələn bu cür söz danışıq dilində qəzəb, hiddət, bəzən tənbeh (ümumiyyətlə, mənfə konnotasiya) bildirir. Şeirdə isə əksinə, mərhəmət, rəğbət, yaxud müsbət kannotativlik ifadə edir. Belə morfoloji quruluş faktları kəmiyyətə çox olmasa da, S.Tahir şeirlərində xarakterik cizgilərdən birini təşkil edir: yalınçaq (şivələrdə tumancaq variantı da var), tamahcıl (farscanın – kar şəkilçisini əvəz edir), kələfçə və s.

Nəticə / Conclusion

Leksikanın üslubi imkanları çoxmənalı sözləri, leksik-semantik söz qruplarını, emosional və ekspresiv sözləri, həmçinin üslubi məqsədlə işlənən digər sözləri – dialektizmlər, arqotizm, varvarizm, arxaizm, neologizmlər və s. əhatə edir. S.Tahir şeirlərində kifayət qədər orijinal söz və ifadələr işlənir. Bəzən belə neologizmlər dildə hazır şəkildə mövcud olan söz və söz birləşmələrinin modelində yaradılır. Şeir dilindəki

neologizmlər fərdi xarakter daşıyır və yazıçının üslubunu müəyyən edir.

Dialekt sözləri şeir mətnlərində müxtəlif çalarlar yaradır. Bu çalarlar mənanı dolğun edir, ekspressivliyini artırır. Bəzən dialekt üçün səciyyəvi olan morfoloji quruluş faktı üslubilik göstəricisi olur. Ədəbi dil üçün səciyyəvi olmayan həmin quruluş leksik vahidi əlavə məna çaları ilə zənginləşdirir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1982.
3. Əfəndiyeva Türkan. “Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti”. Bakı: Elm, 1980.
4. Hacıyev T. Şeirimiz, Nəsrimiz, Ədəbi dilimiz. Bakı: Yazıçı, 1990.
5. Həsənov İ. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2006.
6. Quliyev T. Azərbaycan Dilində Terminoloji Yeniləşmə. Bakı: Nurlan, 2005.
7. Tahir S. Azərazər “Mənim yolum”. Bakı, 1975.
8. Tahir S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

9. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык, [Arnold I.V., Stylistics. Modern English]. Москва: Наука, 2002.
10. Розенталь Д.Е. Справочник по русскому языку. Практическая стилистика [Rosenthal D.E., Handbook of the Russian Language. Practical Stylistics]. Москва: Оникс 21 век, 2011.
11. Скребнев Ю.М. Очерк теории стилистики: Учебное пособие [Skrebnev Y.M., An Essay on Theory of Stylistics], Горький: изд ГПИИЯ, 1975.
12. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи [Sternin, I. A., The Lexical Meaning of the Word in Speech]. Воронеж: Воронежского университета, 1985.
13. Стилистика русского языка [Stylistics of the Russian Language], (2015), Red: Н.В.Кривошапова, В.А.Раманенко. Тирасполь: Приднестровского университета.

Диалектная лексика в современной поэзии *(По стихам Сохраба Тахира)*

Мехрибан Оруджева

Гянджинский Государственный Университет. Азербайджан.

E-mail: mehribanorucova80@gmail.com

Резюме. Статья посвящена изучению некоторых аспектов стилистических характеристик словарного запаса в современном языке поэзии. Отмечается, что в языке поэмы стилистика проявляется непосредственно в тексте, а не в лексической (или фонетической) единице. Таким образом, это делает любой поэтический (или прозаический) текст значимым и влиятельным с художественной точки зрения. В связи с этим целью данной статьи является раскрытие значительной роли словарного запаса в современном языке поэзии.

В исследовании широко используются методы художественного описания и сравнительного анализа.

Научной новизной статьи является характеристика лексической стилистики в контексте анализа современного поэтического языка русских поэтов. Отмечено, что в поэтических текстах слова с переносными значениями имеют определенное превосходство. Они не всегда используются в их истинном значении. Механизм преобразования слова в его метафорическое значение может быть различным в разных текстах и авторах. В сопоставимых объектах предзнаменование, которое принадлежит первому объекту, передается второму объекту, и его концепция становится более обогащенной и значимой. Иногда слово, используемое в качестве средства сравнения, опускается, и происходит переход от номинативного к переносному значению. В художественном языке устаревшее слово обычно используется для описания старой и повседневной жизни.

Ключевые слова: метафорическое значение слов, лексическая единица, архаичные слова, неологизмы, диалектная лексика